

מעוות יוכל ליתקון באמצעות המילה המנחה

מילה מנחה היא מילה, ניב או שורש לשוני החוזרים חזרה רבת משמעות בתוך טקסט, רצף טקסטים או מסכת טקסטים¹. המילה המנחה, המדריכה מפנה את תשומת לבו של הקורא לקשרים משמעותיים באפיונות המרכיבות את חלקי הסיפור או מחזור הסיפורים. כלי פרשני זה אינו המצאה חדשה של הספרות החדשה או של חקר המקרא המודרני. מיתודה זו נקוטה הייתה בידי רבותינו, חכמי התלמוד והמדרש ופרשניו הקלאסיים של התנ"ך² ולא רק בתחום ההלכתי הטהור ע"י השימוש במידת גזירה שווה³. אלא גם בטקסטים פרוזאיים⁴.

בכוונת מאמר זה לעמוד על פן מיוחד במידה הפרשנית הנדונה והוא שימוש מכוון במילה מנחה כדי להצביע על תיקון מעוות. פעמים, שהתיקון באמצעות המילה המנחה לא מאחר לבוא ונמצא ברצף סיפורים ולפעמים התיקון מגיע לאחר דורות רבים ובספרים המרוחקים זה מזה.

1. תיקון באמצעות מילה מנחה ברצף טקסטים

א. עקבה וברכה בסיפורי יעקב ועשו

בפרק כ"ז בבראשית מתואר מאבק דרמטי של רצונות ורגשות בין רבקה ויצחק, מי משני הבנים שלהם יזכה בברכת יצחק. במרמה⁵ לקח יעקב את הברכה שיועדה לאחיו, כדברי יצחק לעשו: "בא אחיך במרמה ויקח ברכתך" (בראשית כ"ז, לה) ובכעסו וצערו אומר עשו: "ויעקבני זה פעמים את בכרתי לקח והנה עתה לקח ברכתי" (שם, כ"ז, לו) ולכך מרמזים שניים מנביאינו. הושע אומר: "בבטן עקב את אחיו" (י"ב, ד) וירמיהו ברמיזה עקיפה אומר: "כי כל אח עקוב יעקוב וכל רע רכיל יהלוך" (ט"ו, ג).

ציר העלילה בפרקנו נבע מאי-הבנה בין רבקה ויצחק על מהותה של ברכה זו שיצחק ביקש להעניק לעשו בנו הגדול. יצחק נתכוון לברך את עשו בברכה חומרית: דגן ותירוש, טל שמים ומשמני הארץ, שררה ועוצמה, ואילו את ברכת אברהם של זרע וארץ התכוון לתת לראוי לכך, ליעקב, כפי שמתברר בברכה שניתנה ליעקב ערב צאתו לחרן.

1. מי בובר, "המילה המנחה בסיפורי התורה", בתוך: **דרכו של מקרא**, ירושלים תשל"ח, עמ' 284-299. בבליוגרפיה נוספת שם בעמ' 285, הערה 4.
2. פי רוזנצווייג, "בסוד הצורה של סיפורי המקרא", **נהרים**, עמ' 7-19.
3. יי היינמן, **דרכי האגדה**, 1974, עמ' 63-68.
4. מידה כ"ז בברייתא דלי"ב מידות.
5. תוספתא סנהדרין פ"ז. אבות דר' נתן, פרק ל"ז ועוד.
6. ני אליקים, **מידות וכלים בפרשנות המקרא, ל"ב מידות... והמילה המנחה**, "מורשת יעקב", רחובות תשנ"ו, עמ' 171-285.
7. אמנם התרגומים ורש"י פירשו ערמה זו בכיוון חיובי – בחכמה. אך כפי שנראה להלן כמה ממדרשי חז"ל לא ניקו את יעקב במעשה זה. וראה ר' שמשון רפאל הירש בפירושו לבראשית כ"ז, א ולבראשית כ"ה, כז.

שנאת עשו ליעקב נבעה מכך שחשב שגם את הברכות החומריות ביקש לו יעקב לקחת ממנו. אי הבנות אלו באו לידי פתרון בשוב יעקב מחרן לכנען. בעת פגישתו הלילית, על נהר יבוק עם "האיש", שרו של עשו, וביתר שאת במפגשם הישיר של יעקב ועשו. בהשתררו על המלאך⁶, ביקש יעקב לאשר את הברכה היעודה לו ואמר למלאך: "לא אשלחך כי אם ברכתני" (ל"ב, כז) לשאלת המלאך: "מה שמך?", הוא משיב: "יעקב". אין זה אלא הודאה ותיקון של מעשה העקבה בה נהג כלפי אחיו⁷. תיקון מעוות זה מזכה את יעקב בשינוי שם: "לא יעקב יאמר עוד שמך כי אם ישראל" (ל"ב, כט)⁸.

אישור הברכה לא נעשה ע"י המלאך אלא ע"י ה' בבית אל, וזאת לאחר שיעקב כיפר את פני אחיו במנחה, אותה הוא מכנה "ברכה": "קח נא את ברכתי אשר הבאת לך" (ל"ג, יא). בהשתמשו במילה זו וכן בפועל "בוא", ביקש יעקב לתקן את אי ההבנה שהובעה בפסוק: "בא אחיך במרמה ויקח ברכתך" (כ"ז, לה)⁸.

ב. צעיר-בכור – קטן-גדול

החילוף בין צמדי השמות "צעיר-בכור" מול "קטן-גדול" בסיפורי יעקב וביתו, משמעותי הוא ואינו בא רק לשם גיוון ספרותי. בפרק כ"ז בבראשית, אנו קוראים בקשב רב ובתמהון לבב על המאבק בין עשו ליעקב מי מהם יזכה בברכת האב, יצחק. בדרמה זו, עשו מתואר כבן "הגדול" (כ"ז, א, טו, מב) לעומת יעקב "הקטן" (כ"ז, טו, מב). תארים אלו ניתנו להם בתחילת הסיפור ובסיומו, בפסוקי המסגרת, אך בעומדם לפני אביהם בעת בקשת הברכה, האחד במרמה והשני לתומו, כל אחד מתאר עצמו "בכור", כך: "אנכי עשו בכורך" (יט) אומר יעקב, ועשו אומר: "אני בנך בכורך עשו" (לב). במרמה, ללא כחל ושרק, חטא אבינו יעקב. גם רבותינו לא נמנעו מלהצביע על מעשה זה כשגיאה וחטא כלפי עשו ומידת הדין לא ויתרה ונפרעה מבני יעקב על כך במהלך הדורות⁹.

כדרכנו, נצביע על כך שגם המקרא, באמצעות המילים המנחות, מלמדנו על שיפוטו המוסרי כלפי יעקב עצמו ובמידה שהוא מדד לאחיו, בה מודדין לו¹⁰. ללבן דודו היו שתי בנות: "שם הגדולה, לאה ושם הקטנה רחל" (כ"ט, טז). בנכונותו להמשיך לעבוד אצל לבן, הוא מבקש כמשכורתו את רחל הקטנה: "אעבדך שבע שנים ברחל בתך הקטנה" (כ"ט, יח). אך כשמתגלה הרמאות זועק יעקב במר לבו, כלפי לבן: "מה זאת עשית לי הלא ברחל עבדתי עמך ולמה רמיתני? (כ"ט, כה). לבן משיב: "לא יעשה כן במקומו לתת הצעירה לפני הבכירה" (כו). מדוע שני התארים נשתנו ובמקום "קטנה" ו"גדולה" כתוב "צעירה" ו"בכירה"? אין זה אלא רמז לכאבו של עשו בסיטואציה דומה בה נהג יעקב כלפי אחיו עשו ברמאות.

6. ע"פ הושע י"ב, ד-ה.
7. ע"פ הרמז בדברי ירמיה ט"ו, ג: "כי כל אח עקב יעקב".
8. ראה גם רבנו בחיי בראשית מ"ז, כט על השינויים בשם יעקב וישראל. (הערת המערכת).
9. ראה מ' בובר, **דרכו של מקרא**, ירושלים תשל"ח, עמ' 291-292.
10. יששכר יעקבסון, **בינה במקרא**, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 33-36.
11. מוריאל, **עיונים במקרא**², תל-אביב תש"ן, עמ' 123-129.
12. ראה בר"ר ס"ז, ד; תנחומא בובר לפרשת תולדות, סימן כד וכן רש"י לתהלים פ', ו. על כל זה ראה בפירושו של ר' שמשון רפאל הירש לבראשית כ"ז, א.
13. סוטה א', ז.

התיקון לכך ייעשה ע"י בנו יוסף הנחשב כדומה לו, בבחינת "אלה תולדות יעקב יוסף"¹¹ וכדברי המדרש במד"ר יד, ה: "ללמדך שהיה יוסף דומה לאביו בכל דבר". בהיות יוסף שליט במצרים ובאו אחיו לפניו הושיבם לסעודה "הבכור בכבודו והצעיר כצעירתו" (מ"ג, לג). יוסף שחזה על בשרו את קנאת אחיו ושנאתם לו על שהועדף אף הוא ביחס לאחיו נזהר מאוד בכבוד אחיו וכיבדם בהושיבו אותם איש איש לפי גילו ומעלתו.

בסיטואציה אחרת הקשורה לברכות, נזהר יוסף בכבודו של הבכור לעומת אחיו הצעיר. זאת בפרשת ברכת יעקב לנכדיו, אפרים ומנשה. בעת הברכה, שיכל יעקב את ידיו כדי להעדיף את אפרים הצעיר לפני אחיו הבכור מנשה. כנגד זה, ממחר יוסף להעמיד את אביו על שגיאתו באמרו לו: "לא כן אבי כי זה הבכור שים ימין על ראשו" (מ"ח, יח) אלא שכאן, לא יצאה השגיאה מעם השליט והדבר נעשה מתוך כוונה כתשובת האב לבנו יוסף: "ידעתי בני ידעתי..." (מ"ח, ט).

ג. גנב

לפני התוודעו לאחיו במצרים, יוסף מנסה אותם פעמיים בעלילת גניבה: הכסף המושב אל אמתחותיהם ופרשת גביע הכסף באמתחת בנימין¹². האם מקרה הוא שדווקא בגניבה ניסיונם? עיון בפרשיות תולדות יעקב ובניו, מצביע על חשדות בגניבה והתנערות מהם: יעקב אומר ללבן: "כל אשר איננו נקוד וטלוא בעזים וחום בכשבים גנוב הוא אתי" (בראשית ל', לג). רחל גנבה את התרפים אשר לאביה (שם ל"א, כ). לבן מטיח כלפי יעקב: "למה נחבאת לברח ותגנב אתי" (שם ל"א, כז) וכן: "למה גנבת את אלהי?" (ל"א, ל). בהתגוננו, מזכיר יעקב ללבן את עבודתו הנאמנה בשמירת צאנו ואומר: "טרפה לא הבאתי אליך, אנכי אחטנה מידי תבקשנה גנבתי יום וגנבתי לילה" (ל"א, לט). גם יוסף הכלוא בבית הסוהר במצרים, מבקש משר המשקים היוצא לחפשי: "והזכרתי אל פרעה... כי גנב גנבתי מארץ העברים" (מ', טו).

כלומר, מכירת יוסף למצרים ע"י אחיו הייתה כמכירת גנב, כעבד, ובמידה שאחיו מדדו לו כך הוא מדד להם, כדברי ספורנו לבראשית מ"ב, כח: "מה זאת עשה אלקים לנו, עם היותו ירא אלקים שיעשה לנו זאת, כדי לכבוש אותנו לעבדים בבואנו אליו, כאמרם אחר כך: 'ולקחת אותנו לעבדים' (מ"ג, יח) וזה לשלם לנו מידה כנגד מידה על מכירת אחינו..."¹³. העמדתם בניסיון זה, באה לשם תיקון, כדי ליצור לפניהם סיטואציה של חזרה בתשובה אמיתית, כהסברו של אברבנאל בהסברו השני להתנהגות יוסף כלפי אחיו:

"...נשאר ספק בלבו האם היה להם אהבה עם בנימין או היו עדיין שונאים את בני רחל אמו. ולכן רצה להביא את בנימין בפרט בניסיון הגביע, לראות אם ישתדלו להצילו. אבל חשש עם זה אולי יחשבו אחיו שהיה אמת שבנימין גנב את הגביע כמו שרחל אמו גנבה את התרפים לאביה¹⁴... הנה מפני זה צוה יוסף לשום עם הגביע כסף שברו וכן כספיהם של כולם, שבזה יכירו הם שלא היה האשמת בנימין ורשתו כי אם מעלילת האדון. ובידיעתם

11. ראה בר"ר פד, ה-ו.

12. בראשית מ"ב, כח, לה; מ"ג, יח, כא; מ"ד, ח.

13. כך גם הסברו של אברבנאל בסוף פרשת מקץ.

14. הד לדברים מעין אלה, אנו מוצאים במדרש תנחומא לפרשת ויגש, ה: "אמר יהודה: מה נאמר לאבא! אמר לו: אמור לאביך: 'הלך החבל אחר הדליי' ופירש 'ענף יוסף' שבנימין הוא 'גנב בן גנבתא והוא עלול לכך כי רחילא בתר רחילא אולא. שכבר גם רחל גנבה התרפים מבית לבן'."

זאת אם ימחלו עליו וישתדלו להוציאו מעבודתו, יוודע שהם אוהבים אותו ויהיו בעיני יוסף בעלי תשובה גמורים¹⁵ ויתוודע אליהם ויטיב עמם...", כפי שאכן קרה.

ד. התחת אלקים אנכי – אני (בראשית ל', ב – נ', יט)

בראות רחל כי לא ילדה ליעקב, במר נפשה פונה היא לבעלה: "הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי" (בראשית ל', א). תגובת יעקב קשה הייתה ולא מפייסת. בחרון אף הוא מטיח כלפיה: "התחת אלקים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן?!"
האם כך יאה להתייחס לעלובה זו, אהובת בעלה הפונה אם לא לאלוף נעוריה לבוא לעזרתה במר גורלה?

פרשנינו הגדולים ניסו לרדת לעומקם של דברים והשתדלו להבין עניין זה¹⁶ אך חכמינו במדרש תפשו את יעקב על התנהגות קשה זו כדבריהם בבראשית רבה ע"א, י:
"רבנן דדרומאה בשם ר' אלכסנדר: (איוב ט"ו, ב): 'החכם יענה דעת רוח' – זה אברהם, שנאמר (בר' ט"ז, ב) 'וישמע אברהם לקול שרי'. 'זימלא קדים בטנו' (איוב שם, שם) – זה יעקב שנאמר (בר' ל', ב) 'ויחר אף יעקב'. אמר לו הקב"ה: כך עונין את המעיקות? חייך שבניך עתידין לעמוד לפני בנה".

רחל המעיקה המתחננת לעזרה, זוכה מבעלה לקיתון של רותחים: "התחת אלקים אנכי...". כך בסיטואציה דומה, של בני יעקב הנמצאים במועקה ובחרדה לאחר מות אביהם: "לו ישטמנו יוסף והשב ישיב לנו את כל הרעה אשר גמלנו אתו" (ברי' נ"י, טו), זוכים הם דווקא לדברי עידוד ונחמה מפי יוסף: "אל תיראו כי התחת אלקים אני". יוסף, אשר כאמור לעיל, הנו דיוקנו של יעקב אביו¹⁷, הוא ודווקא הוא מתקן באותה לשון את אשר העווה אביו כלפי רחל אמו.

ה. "וירדו אחי יוסף עשרה" (בראשית מ"ב, ג)

בסיפור ירידת בני יעקב למצרים כדי לשבור שבר בעטיו של הרעב בכנען, פותח הכתוב כך: "וירא יעקב כי יש שבר במצרים ויאמר יעקב לבניו: למה תתראו? ... רדו שמה ושברו לנו משם ונחיה ולא נמות" (מ"ב, א-ב). כמצוות אביהם הם עושים: "וירדו אחי יוסף עשרה". לפנינו חילוף כינוי לעשרת האחים ומן הראוי היה לכתוב: "וירדו בני יעקב" כהמשך לאמור בפסוק א, ולמה שינה הכתוב ואמר "אחי יוסף"?

על שינוי זה, עמד רש"י בעקבות מדרש רבה ותנחומא: "וירדו אחי יוסף ולא כתיב בני יעקב. מלמד שהיו מתחרטים במכירתו ונתנו לזם להמנהג עמו בלחיה ולפדומו ככל ממון שיפסקו עליהם". לפנינו תיקון מעוות הנרמז בשימוש כינוי הקשור לאחוה¹⁸... האחים הללו שהיו שותפים בשדות דותן למכירתו של יוסף והסכימו לדעתו של יהודה המשכנעם לא להרגו נפש בנמקו דבריו: "מה בצע כי נהרג את אחינו וכסינו את דמו? לכו ונמכרנו לישמעאלים וידנו אל תהי בו כי אחינו בשרנו הוא..." (ברי' ל"ז, כו-כז). בטענת אחווה נמכר יוסף והורד מצרימה.

15. להגדרת התשובה הגמורה, ראה רמב"ם, היד החזקה, הלכות תשובה פרק ב', הלכה א'.
16. ראה רמב"ן, רד"ק ו"כלי יקר" לפסוקנו וכן "עקידת יצחק" לפרשת בראשית, שער תשיעי. דברים ערוכים, ראה נ' לייבוך, עיונים בספר בראשית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 231-233.
17. ראה בר"ר פרשה פד, ה-ו ורש"י לבראשית ל"ז, ב.
18. בפרשה זו של ירידת בני יעקב למצרים נמצא עשרים ואחת פעמים מילים הקשורות לאחוה.

דבר זה רבץ על מצפונם של אחיו במשך שנים רבות. יום יום ראו ביגון אביהם הזקן המתאבל על בנו יוסף. עתה נזדמנה להם אפשרות אולי ימצאו אותו במצרים וברגש אחוה, נתנו לבם ומאודם למצאו ולפדותו. תיקון מעוות זה מבטא הכתוב בהשתמשו דווקא בכינוי "אחי יוסף", ולא "בני יעקב".

1. "ויתורו את הארץ... — ולא תתורו אחרי לבבכם..." (במדבר י"ג, טו)

השורש "תור" במובן של ראייה כדי לאשר את הדבר¹⁹, מופיע במקרא עשרים ושלוש פעמים. מהם שלוש עשרה פעמים בפרשת שלח (במדבר י"ג, טו), שתים עשרה פעמים בעניין המרגלים²⁰ ופעם אחת בסוף הפרשה במצוות הציצית: "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם" (במדבר ט"ו, לו).

חטא המרגלים נבע ממראה עיניהם של המרגלים כדבריהם: "וכל העם אשר ראינו בתוכה אנשי מדות" (י"ג, לב) וכן: "ושם ראינו את הנפילים בני ענק... ונהי בעינינו כחגבים וכן היינו בעיניהם" (י"ג, לג). חטאם היה באינטרפטציה שנתנו למראה עיניהם ע"פ הבנת לבם, ולכן עונשם הוא: "אם יראו את הארץ. וכל מנאצי לא יראוה" (י"ד, כג).

פרשת הציצית נועלת את פרשת שלח לך והיא באה כתיקון לחטא המרגלים. המילה "ציצית" באה במשנה הוראה, כדברי רש"י: "על שם הפתילים המלווים זה כמו (יחזקאל ח', ג): 'ויקמני צלילת ראשי'. דבר אחר: צלילת על שם 'ורליחם אומו'. כמו (שי"ש ז', ט): 'מניץ מן המרכיס'".

תבוא איפוא ראיית הציצית המשמשת כתריס מפני חטא "וראיתם אותו וזכרתם את כל מצוות ה'" ותתקן את חטא ראייתם של המרגלים. כנגד "ויתורו את הארץ" בא התיקון "ולא תתורו"²¹.

2. תיקון באמצעות מילה או ביטוי מנחה בטקסטים מרוחקים מאוד

א. "פרד" בסיפורי אברהם ולוט — רות ונעמי

בעקבות הסכסוך שפרץ בין רועי מקנה אברם ובין רועי מקנה לוט, נאלץ אברהם לבקש מאחיינו, לוט, להפרד מעליו: "הפרד נא מעלי" (בראשית י"ג, ט) וכך היה: "ויפרדו איש מעל אחיו" (י"ג, יא). פרידה זו נבעה גם מסיבות דתיות ולא רק משקיות, כדברי רש"י בעקבות בר"ר מ"א, ז: "ומ"א הסיע עצמו מקדמונו של עולם. אמר: אי אפשר לא באברם ולא באלקיו".

לפי מדרש זה, לוט ניתק עצמו מאברהם ומאלקיו אך מאידך, גם אברם אינו משוחרר ואינו נקי לגמרי מהתנתקות זו, כדברי המדרש: "ר' יודה אומר: כעס היה לאבינו אברהם

19. בניגוד לפועל "לחפור" הנמצא אף הוא בהקשר לריגול (יהושע ב', ב-ג; דברים א', כב) ומשמעו לבדוק אם אכן כך הדבר או לא. הפועל "לרגל", גורונו משם העצם רגל, להלך ברגל, לראות, לבלוש ולספר את אשר ראו העינים.

20. במדבר י"ג, ב, טו, יז, כא, כה, לב (2). י"ד, ו, ז, לד, לו, לח.

21. מעניינת היא ההקבלה שעושה רש"י הירש בין חטא אדם וחוה בגן עדן שנבע אף הוא מראיית עינים. עונשם — הגירוש מגן עדן והתיקון ע"י עלה התאנה וכתנות עור למלבושם, דהיינו לבוש ובין החטא הלאומי של המרגלים וגרוהיהם שאף הוא נבע מראיית עיניים, עונש אי הכניסה לארץ ישראל והתיקון ע"י בגד הציצית.

בשעה שפירש לוט בן אחיו מעמו. אמר הקב"ה: לכל הוא מידבק²² וללוט אחיו אינו מידבק?!"

נקפו דורות רבים ופרידה זו, באה על תיקונה ע"י יוצאי חלציהם של אברהם ושל לוט, נעמי ורות המואביה. בנסותה לשכנע את רות לשוב אל עמה ואל אלוהיה, כפי שעשתה לפני כן ערפה יבמתה, נעמי נתקלת בתגובה בלתי מהססת: "כי אל אשר תלכי אלך... עמך עמי ואלקיך אלקי", וכעדות לנחרצותה מוסיפה רות: "כי המוות יפריד ביני ובינך" (רות א', יד-יז). לאחר תגובה בלתי מתפשרת זו, המשיכו השתיים בדרכן לבית לחם יהודה. כנגד חטאו של לוט אביה של רות שהסיע עצמו מאברהם ומאלקיו, בא התיקון ע"י רות המתקרבת לעם אלקי אברהם, וכנגד חוסר נכונותו של אברהם למנוע את פרידת לוט, בא התיקון ע"י נעמי שאיפשרה את דבקו של רות בה ובאלקי ישראל. את כל זה מבטא המקרא במלים ששורשיהן "פרד".

חטא היפרדותם של לוט ואברהם בא על תיקונו ע"י רות גם באמצעות שורשים לשוניים אחרים קרובים המבטאים חזרה או שיבה למצב ראשוני טרם החטא והם:

(1) **"שוב"** – משמעותו של שורש זה היא חזרה למקום או למצב קודם. בהתחברה לנעמי מבלי לעזבה, רות מבטאת בכך שיבה למקורות קדומים, עת אבי אביה הסתפח על בית אברהם ועדתו וישב במחיצתו עד לאותה פרידה של "הפרד נא מעלי". על כן, נאמר בהקשר לרות ונעמי: "ורות המואביה כלתה עמה השבה משדה מואב" (אי, כב). וכן: "נערה מואביה היא, השבה עם נעמי משדי מואב" (בי, ו).

(2) **"דבק"** – משמעותו של שורש זה היא שיבה אל המקור או חיבור דבר אל החלק ממנו נפרד, כמו: "ודבק באשתו והיו לבשר אחד" (בראשית ב', כד). כך בסיפור המגילה: "ורות דבקה בה" (אי, יד), "וכה תדבקי עם נערותי" (בי, ח), "עם הנערים אשר לי תדבקי" (בי, כא) "ותדבק בנערות בועז ללקט" (בי, כג).

(3) **"גאל"** – משמעותו של שורש זה היא להציל ולפדות אדם כדי להשיבו לחיק משפחתו, עמו, ארצו ואלקיו²³. כך בעניין גאולתה של רות ע"י בועז, השורש "גאל" מהדהד במגילה ארבע עשרה פעמים: "אם יגאלך טוב יגאל, ואם לא יחפוץ לגאלך וגאלתיך אנכי" (ג, יג). "אם תגאל גאל ואם לא יגאל, הגידה לי כי אין זולתך לגאול ואנכי אחרך. ויאמר: אנכי אגאל" (ד, ד).

"ויאמר הגואל: לא אוכל לגאול לי... גאל לך אתה את גאולתי כי לא אוכל לגאול" (ד, ו).

ב. שדה

מלבד המשמעויות המקובלות לשם "שדה" כמקום מרעה, חריש, זריעה, או מקום בר²⁴, יש לו גם משמעות נוספת והיא: אזור או חבל ארץ, כמו: שדה – שדי מואב²⁵, שדה אדום²⁶, שדה ארם²⁷, שדה אפרים, שדה שומרון, שדה העמלקי, שדה פלשתים, שדה צוען²⁸.

22. ראה רשימי לבראשית י"ב, ה: "ונאת הנפש אשר עשו בחרן" וכן בב"ר ל"ט, יד.
23. ראה: שמות ט"ו, יג; ירמיה ל"א, י; ויקרא כ"ו, מז-נד.
24. ראה קונקורדנציה לתנייך לאי אבן שושן, ערך: שדה.
25. בראשית ל"ו, לה ומקבילתו בדבה"א א', מו; דבה"א ח', ח; רות א', א, ב, ו (2); כ"ב, ב, ו, ד', ג; במדבר כ"א, כ.
26. בראשית לב, ד; שופטים ה, ד.
27. הושע י"ב, יג; ובשאר המקורות "פדן ארם" ואין עוד שדה ארם. ראה בראשית מ"ח, ז; כ"ח, ב, ה, ז, ו; ל"א, יח; ל"ה, כו; מ"ו, טו; כ"ה, כ; ל"ג, יח; ל"ה, יט.
28. עובדיה י"ט; בראשית י"ד, ז; שמו"א ו, א; כז, יא; תהלים עח: יב, מג.

"שדה מואב" הוא הכינוי הניתן לארץ מואב במגילת רות ואין איזכורה אלא בשם זה שבע פעמים²⁹, למרות שבמקורות אחרים מחוץ למגילה, הארץ קרויה גם "ארץ מואב"³⁰. היש טעם וסיבה לכך שדווקא שדה – שדי מואב, הוא השם הקבוע במגילה? על כך ניתן להשיב בכמה אפנים:

1. כותב המגילה רצה לבטא את הארעיות שיש במגורי משפחת אלימלך בחו"ל, במואב. ארעיות זו באה לידי ביטוי בלשון "שדה" ולא ארץ או עיר. בניגוד לכך, עירה של נעמי היא בית לחם עם המרכיב "בית". ביתה של נעמי שקרס ונמחה בשדה מואב מוקם ומתייצב מחדש בבית לחם וזוכה לברכה: "ויהי ביתך כבית פרץ" (רות ד', יב).

2. השם "שדה מואב" או "שדי מואב" מופיע במגילה שבע פעמים וכנגד זה מופיעה המילה "שדה" בקשר לרות ג"כ שבע פעמים והדבר בא בעניין חיפוש ומציאת מחיה וכלכלה, לה ולחמותה נעמי, בשדה בועז או בשדה אחרים³¹. הדבר בא להביע שרות המואביה, הבאה משדה מואב, שנתנה אכסניה למשפחה יהודית בעת בצורת, זוכה להתפרנס בשדה ישראלי כדי לקיים נפשה ונפש חמותה בעת מצוקה כלכלית.

3. השימוש במרכיב "שדה" לארץ מואב בא דווקא להביע תיקון מעוות של מואב כלפי ישראל בהיותם במדבר לאחר יציאת מצרים. ישראל המבקשים לחם ומים ממואב, לא נענים: "על דבר אשר לא קידמו אתכם בלחם ובמים..." (דברים כ"ג, ד). ובלק בן צפור מלך מואב חושש מפני ישראל ואומר לבני בריתו, המדיינים: "עתה ילחכו הקהל את כל סביבותינו כלחוך השור את ירק השדה" (במדבר כ"ב, ד). כדי לתקן התנהגות מבישה זו של שדה מואב בדור המדבר, המקרא במגילת רות דואג לכנות את ארץ מואב דווקא בשם "שדה מואב" כדי להביע הפעם שהמואבים כן ארחו בארצם משפחות יהודיות, כדוגמת אלימלך וביתו, בשעה שזקקו לחם ומים.

ג. צניעות רות בגורן תיקון למעשה אמה הקמאית, בת לוט

צניעותה של רות באה לידי ביטוי בהדבקותה בנערות בועז שעבדו בשדה³². בוודאי היו לרות הזדמנויות להכיר בחורים בשדה בועז ולבה לא נטה אחריהם, כדברי בועז לרות בשיחה הלילית בגורן: "היטבת חסדך לבלתי לכת אחרי הבחורים" (ג', י). גם חז"ל הסיקו על צניעותה של רות מדיוקי המקראות³³.

לעומת בולמוס העריות שאחזו בבכירה שבין שתי בנות לוט לשכב את אביה ואף הסיתה את אחותה הצעירה לדבר עבירה (בראשית י"ט, ל-לח) מגלה בת בתה, רות המואביה בסיטואציה דומה איפוק רב וצניעות מרובה. בשתי הפרשיות הללו, לוט ובנותיו במערה ורות ובועז בגורן, אנו מוצאים מוטיבים, מילים ולשונות מנחים, כמו: עיתוי המעשים בלילה, יין, הלשון "שכב", "שכב עם/את" ועוד...³⁴

29. ראה הערה 25.

30. דברים א', ה; כ"ח, סט, ל"ב, מט; ל"ד, ה-ו; שופטים י"א, טו, יח (2); ירמיה מ"ח, כד, לג.

31. רות ב', ב, ג (2), י"ח, ט יז, יז, כב.

32. רות ב', ח', כב, כג; ג', ב.

33. שבת ק"יג, ע"ב וראה גם רש"י לרות ב', ה וכן לרות ג', ו.

34. שבת ק"יג, ע"ב ורש"י לרות ג', ו. וראה נסים אליקים "המילה המנחה במגילת רות", בתוך: **מידות וכלים בפרשנות המקרא**, רחובות תשנ"ו עמ' 245-251.

ד. שלל – בפרשת שאול המלך ובמאבקייהם של מרדכי ואסתר בעמלק וזרעו

שאול הבנימיני, המלך הראשון לישראל שלא קיים את צו ה' להחרים כליל את עמלק, בנצחונם הוא וישראל, עטו על השלל של עמלק ומלכם, אגג, ככתוב: "ותעט אל השלל" (שמו"א ט"ו, יט) וכן: "ויקח העם מהשלל..." (ט"ו, כא). חטא זה עלה לשאול בכסא מלכותו: "קרע ה' את ממלכות ישראל מעליך" (ט"ו, כח). תיקון לחטא זה, בא בדורם של אסתר ומרדכי הבנימיניים כאשר המן האגגי, תכנן להשמיד את ישראל "ושללם לבזז" (אסתר ג', יג). הנה בעת: "ונהפוך הוא אשר ישלטו היהודים המה בשונאיהם", למרות ההיתר של אחשורוש "להשמיד... טף ונשים ושללם לבזז" (ח', יא), לא כך נהגו היהודים אלא "ובבזה לא שלחו את ידם" (אסתר ט', י, טו, טז).

ה. מלכות שנקרעה משאול הושבה לאסתר

כאמור לעיל, חטאו של שאול הבנימיני במלחמת עמלק גרם לאבדן שלטונו, אך בתיקון החטא ע"י מרדכי ואסתר הבנימיניים, הושבה המלכות לאסתר, ובחירתה באה לתקן את חטא שאול מבנימין.

המקרא מביע עניין זה באותה לשון, כדברי המדרש באסתר רבה, ד', ט "אמר ר' חנינא בריה דר' אבהו: 'כי הוא יכאיב ויחבוש' (איוב ה', יח). בלשון שניטלה מלכות מזקנה, שאול שאמר לו שמואל: 'קרע ה' את ממלכות ישראל מעליך ונתנה לרעך הטוב ממך' (שמו"א ט"ו, כח), בו בלשון חזרה לו המלכות לבן בנה, שנאמר: 'ומלכותה יתן המלך לרעותה הטובה ממנה'" (אסתר א', יט).

ו. גדי עזים, שעיר עזים ושעיר עזים לחטאת

בגדי עזים חטאו אבינו יעקב כלפי אחיו עשו בבואו במרמה לאביו, כהה העיניים, ולקח את ברכת אחיו: "וזאת עורות גדיי העזים הלבשים על ידי ועל חלקת צואריו" (בראשית כ"ז, טז).

במידה שמדד מדדו לו בניו בטבלם את כתונת הפסים בדם שעיר העזים. את הכתונת הביא יהודה לאביו³⁵ – "ויקחו את כתונת יוסף וישחטו שעיר עזים ויטבלו את הכתונת בדם" (בראשית ל"ז, לא). גם את יהודה רימתה תמר כלתו בהתחפשה לקדשת. אתגנה היה גדי עזים: "אנכי אשלח גדי עזים מן הצאן" (בראשית ל"ח, יז).

ומה היה התיקון ל"שעיר העזים" שבדמו טבלו את כתונת הפסים שאותה הביא יהודה לאביו? על כך אומר המדרש בהתייחסו לקרבן נחשון בן עמינדב נשיא שבט יהודה בחנוכת המזבח:

"שעיר עזים אחד לחטאת כנגד יהודה שהוא הביא לאביו כתונת הפסים של יוסף שהטבילוהו בדם השעיר. שנאמר: 'וישחטו את שעיר העזים' וגו'. ויהודה הביאה לאביו

35. כך בב"ר פרשה פ"ה, ט: "אמר הקב"ה ליהודה: את רמית באביך בגדי עזים חייך שתמר מרמה בך ב"גדי עזים".

ואמר: 'הכר נא, הכתונת בנך היא וגו', לכך נמדד לו באותה מידה שאמרה לו תמר: 'הכר נא למי החותמת והפתילים' ולכך נאמר בזה החטאת שהביאוהו כפרה עליו על שציער את אביו³⁶.

בתיקון חטא "שעיר העזים", הופך "גדי העזים" שנתן יהודה לתמר לזכות, לאורו של משיח, ללידת פרץ ממנו יצמח ויפרה שורש ישי ומלכות בית דוד עד יבקע אור המשיח. גדי העזים שניתן לתמר, כאמור, הפך לזכות, דבר המסביר את מרכזי המנחה ששלח ישי ביד בנו דוד אל שאול המלך: "ויקח ישי חמור לחם ונאד יין וגדי עזים אחד ושלח ביד דוד בנו אל שאול" (שמו"א ט"ז, כ).

וכה דברי האלשיך הקדוש: "והנה אין ספק כי רעה אחזה את ישי בראותו את מלאכי שאול באים בעד דוד והוא רק ומשוח מלך... אמר בלבו: אולי נודע הדבר לשאול ואת נפשו יבקש או לחקור דבר על מה בא שמואל בית לחם וקידשם בזבח ותחת זה המת ימיתנו. על כן אמר בלבו, איזה פתרון פה יש לדוד להנצל, אם לא שבא ממעשה תמר ויהודה. על כן שלח בידו לחם ויין וגדי עזים לרמוז לפני ה' זכות אביה שהוא מלכי צדק מלך שלם שהוציא לחם ויין לאברהם וגדי עזים הוא זכות פרץ... כי הגדי עזים שנדר לה יהודה היא נפש קדושה בעלת עוז מלכות... ועל כן שלח ביד דוד בנו אל שאול שיוליך זכויותיו בידו אל שאול להנצל ממנו"³⁷.

ז. ערבון

(בראשית ל"ח, יז, יח, כ; מ"ג, ט; מ"ד, לב; שמואל א' י"ז, יח)

פרשת יהודה ותמר בבראשית ל"ח, נראית לכאורה כמנותקת ממארג סיפורי יוסף הכתובים בפרקים ל"ז-נ"ו, וכך שואל רש"י: "ויחי זעמ הים". למה נסמכה פרשה זו לכאן והפסיק בפרשתו של יוסף?"

רש"י מוצא קשר אימננטי: "ללמד שהורידוהו אחיו מגדולתו כשראו זרמת אביהם. אמרו: אמה אמרת למכרו אילו אמרת להשיבו היינו שומעים לך".

נראה שקשרים לשוניים בין הפרשיות הם שגרמו לסמיכות זו כדברי הגמרא במסכת סוטה י, ע"ב ובראשית רבה פרשיות פד-פה³⁸ כמו: שורש "נכר" והטיותו, "שלח", שעיר עזים וגדי העזים, "כי אמר פי" (בראשית ל"ח, יא לעומת מ"ב, ד) וכן השורש "ערב" המופיע שלוש פעמים בפרשת יהודה ותמר ושתי פעמים בפרשת ערבותו של יהודה לאביו כלפי בנימין, האמור לרדת למצרים כדי להביאו לפני שליט מצרים, יוסף.

ירידתו של יהודה למעשה זנות עם תמר יצאה לפועל בהבטיחו ערבון – גדי עזים. באה לידי תיקון ע"י נטילת אחריות והתחייבות לאביו בערבון לשלמו של בנימין "אנכי אערבנו" ואכן כשהדבר עמד למבחן, אומר יהודה לשליט: "כי עבדך ערב את הנער...".

36. אמנם הפסוק "שעיר עזים אחד לחטאת" נאמר בכל קרבן וקרבן של כל נשיא ישראל, אך לכל אחד מהנשיאים היתה כוונה ייחודית הראויה לשבטו, כדברי המדרש שם: "רבנן אמרי: אעפ"י שקרבן שוה הקריבו כולם, על דברים גדולים הקריבו וכל אחד ואחד הקריבו לפי דעתו".

37. אמנם לחם, יין וגדי עזים הם דברים המצויים בתוצרת הבית של הישראלי המקראי אך יש עוד פריטים אחרים בתוצרת בית ולמה נבחרו דווקא אלו? בנוסף לדברי האלשיך, נציין ששלושת הפריטים הללו בוודאי יזכירו לשאול את הבשורה, את האות הראשון שנתן לו שמואל בבואו למלכות: "ומצאוך שם שלשה אנשים עולים אל האלקים בית אל. אחד נושא שלשה גדיים ואחד נושא שלשה ככרות לחם ואחד נושא נבל יין" (שמו"א י, ג).

38. ובעקבותיהם מ"ד קאסטור, "מעשה תמר ויהודה", בתוך: ספרות מקראית וספרות כנענית ירושלים תשל"ב, עמ' 108-117.

הצעתו של יהודה היא שגרמה למכירת יוסף ולצער אביו. גם לו נגרם צער ומפח נפש בפרשת תמר, בדבר הערבון, והתיקון הייתה הבטחת יהודה לא לגרום לו עוד צער בנתנו ערבון שלא יאונה לבנימין כל רע. בסופו של דבר, יהודה לא נזקק לממש את ערבותו כי יוסף התוודע לאחיו והמשפחה כולה נתאחדה, אך קורא הדורות מזמן שוב אירוע בו נדרש איש יהודה לממש את הערבות כלפי איש בנימין. הדברים אמורים במלחמת דוד וגלית, כאשר שאול המלך משבט בנימין וצבאו חששו ויראו מפני גלית: "וישמע שאול וכל ישראל את דברי הפלשתי האלה ויחתו ויראו מאוד" (שמו"א י"ז, יא) וכאן נדרשת הצלה ע"י איש יהודה, דוד בן ישי, כדברי המדרש:

"...והיה (גלית) מחרף לפני הקב"ה ארבעים יום שנאמר: 'זיתצב ארבעים יום'. אמר ישי לדוד בנו: הרי השעה לקיים אותו הערבות של זקיןך שערב את בנימין מיד אביו, שנאמר: 'אנכי אערבנו', אלא לך והוצא אותו מערבותו. שנאמר: 'ואת אחיך תפקוד לשלום ואת ערבותם תקח' (שמו"א י"ז, יח) ואין ערבותם אלא ערבות. מה עשה דוד? הלך וקיים את הערבות והרג את גלית. א"ל הקב"ה: חייך כשם שנתת את נפשך, כך אני נותן לך ביהמ"ק בגבולך ובגבול בנימין"³⁹.

ובכן, אם לא נצרך יהודה לממש את ערבותו כלפי בנימין, הקב"ה יזמן לבניהם אחריהם מימוש הערבות: נחלותיהם סמוכות זו לזו ומערבות זו בזו, המקדש עומד על שטחי אדמה של שני השבטים ויחדיו הוו את מלכות יהודה אחרי מות שלמה. אכן, "למוד אותו שבט להיות ערב אלו באלו"⁴⁰.

39. ראה יומא יב, ע"א: "דתניא. מה היה בחלקו של יהודה? הר הבית, הלשכות והעזרות. ומה היה בחלקו של בנימין? אולם והיכל ובית קדשי הקדשים. ורצועה היתה יוצאת מחלקו של יהודה ונכנסת לחלקו של בנימין ובה היה מזבח בנימין..." וכך גם בזבחים נג, ע"ב, מגילה כו, ע"א.

40. ילקוט שמעוני, שמואל, פרשה קכ"ו.